

José Miguel MARTÍNEZ CARRIÓN (ed.), *El nivel de vida en la España rural, siglos XVIII-XX*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2002, 734 pàgs.

Ha passat força temps però ha valgut la pena esperar per veure publicats alguns dels treballs que es presentaren a la sessió dedicada a *Los condicionantes de los niveles de vida del campesinado* del VIII Congreso de Historia Agraria celebrat a Salamanca el 1997. El volum que ara ressenyem, però, va força més enllà del que es discutí a la sessió de l'esmentat congrés ja que recull també diversos treballs que amplien i matisen algunes de les qüestions plantejades a Salamanca el 1997.

El llibre per la seva extensió i per la qualitat de cadascun dels treballs que inclou constitueix una fita molt important en aquesta mena d'estudis. Bona part dels autors, tot i que incideixen de manera molt especial en els aspectes econòmics relacionats amb el nivell de vida de les classes populars de l'Espanya rural del segle XVIII-XX s'endinsen també amb decisió en els aspectes més socials de la qüestió. Val la pena destacar de bon principi aquest darrer enfocament ja que sovint els historiadors del món rural hem tendit a enfarregar els nostres treballs amb un excés d'anàlisi quantitativa i hem oblidat que la història la fan, essencialment, els homes. El llibre està estructurat en quatre parts emmarcades per un estudi introductori, un apèndix estadístic sobre salaris agrícoles de diverses regions espanyoles dels segles XVIII, XIX i primer terç del XX i una extensa bibliografia.

A la introducció Martínez Carrión destaca, en primer lloc, com durant els darrers anys han aparegut enfocaments alternatius a l'hora d'abordar l'estudi del nivell de vida que han obert el camp de treball a altres disciplines diferents de la història. Les noves perspectives encetades han permès replantejar alguns dels debats centrals de la historiografia agrària espanyola dedicats a l'anàlisi de la situació socioeconòmica dels seus col·lectius humans. Així, Martínez Carrión destaca tres aspectes prou importants relacionats amb el benestar de la població rural: la diversitat cultural i mediambiental d'una agricultura espanyola, que a hores d'ara només pot ser entesa en termes d'una gran pluralitat i complexitat regionals; els efectes (en positiu a llarg termini, però alhora en negatiu a curt termini) que produïren els processos de mercantilització en les economies camperoles, i la influència (també en positiu o en negatiu segons els casos) de determinats factors institucionals, com ara la supervivència dels *foros* gallecs, la rabassa morta a Catalunya o els efectes que les desamortitzacions dels béns comunals tingueren en la població rural. Finalment, dedica una part substancial a analitzar les principals contribucions efectuades pels diferents autors d'aquest llibre tot agrupant-les en quatre àmbits temàtics: els treballs dedicats preferentment a l'estudi dels ingressos, els salaris i el cost de la vida; els centrats en la cultura material i els models de consum dels pagesos; els dedicats al nivell de vida biològic i a la salut; i els que fan referència a les condicions de treball i a l'educació infantil.

La primera part del llibre, la més extensa amb diferència, està dedicada a «salaris i cost de la vida» i inclou treballs de Javier Moreno Lázaro, Ramon Garrabou i Enric Tello, José Miguel Lana Berasain i Àngel Pascual Martínez Soto. Tot i que l'estudi dels nivells de vida de determinats col·lectius socioprofessionals a partir dels ingressos, els salaris i el cost de la vida respon a un enfocament diguem-ne «tradicional», els diferents autors que acabem d'esmentar demostren que a través d'aquesta via d'anàlisi també es pot arribar a obtenir avenços significatius en la investigació.

Així, Moreno Lázaro quan es pregunta si el capitalisme agrari fomentà la desigualtat a la zona de Castella durant el període 1780-1860 constata que els efectes sobre el nivell de vida dels camperols foren molt negatius i arriba a establir una comparació

colpidora quan destaca que *«el más infeliz de los obreros del Lancashire vivía en 1860 mejor que un jornalero de la Tierra de Campos»* (pàg. 107).

Al seu torn, Garrabou i Tello, partint d'una anàlisi crítica de les velles estratègies d'estudi dels salaris, assumeixen la plena vigència d'aquesta mena d'investigacions sempre que es tingui en compte la importància real del treball assalariat en una determinada estructura social. Això els permet enfocar des de noves perspectives l'estudi dels salaris agrícoles a Catalunya en un procés de llarga durada que va des del segle XVIII fins els anys trenta del segle XX. Malgrat tot, un dels aspectes centrals del treball (la constatació de la millora del nivell de vida dels jornalers agrícoles catalans) resta encara pendent de noves aportacions, ja que com reconeixen Garrabou i Tello *«necesitáramos conocer también con cierta precisión el peso que los ingresos salariales ocupaban en el total de entradas del grupo doméstico de la explotación familiar campesina»* (pàg. 165) tot i que alguns indicis semblen demostrar que entre mitjan segle XIX i els anys trenta del XX existí una millora d'aquest nivell de vida dels camperols catalans.

El plantejament esbossat per Lana Berasain quan intenta aproximar-se a l'estudi del nivell de vida del món rural navarrès entre començaments del segle XIX i 1935 passa per posar en relació, en un marc d'història comparada, el que ell en diu les sèries de la *cesta de consumo* i la dels salaris nominals masculins i femenins. Les conclusions a què arriba ens ofereixen un panorama aparentment contradictori. D'una banda, la consolidació del primer capitalisme agrari a la regió sembla suggerir una millora efectiva dels nivells de vida rurals durant el primer terç del segle XX. Però, de l'altra, detecta elements que podrien indicar processos en sentit contrari, com ara la persistència de forts nivells de subocupació agrària, l'existència de fluctuacions importants de la capacitat de compra salarial o els efectes negatius que podia provocar la creixent mecanització. Tot plegat fa que Lana, malgrat defensar la validesa dels models d'anàlisi salarial emprats per accedir a l'estudi del nivell de vida, acabi reconeixent que no resolen ni de bon tros tots els interrogants plantejats de bon principi.

El treball de Martínez Soto, centrat en l'àrea geogràfica formada per l'Alt Vinalopó (Alacant), l'Altiplà (Múrcia) el SE de la província d'Albacete i la zona de Fuente la Higuera (València), cerca estudiar els nivells de vida dels jornalers a partir dels salaris que cobraven en un entorn rural predominantment vitivinícola durant el període 1890-1936. El procés descrit demostra com a partir de la crisi de final de segle es produí una ruptura del vell sistema d'explotació que implicà un reforçament dels mecanismes de control de la terra per part dels grans propietaris i una creixent proletarització dels efectius socioprofessionals agraris més modestos. Aquest fet suposà una importància creixent del treball assalariat en les economies familiars camperoles que veieren empitjorar els seus nivells d'ingressos, situació que s'agreuà a partir de la Primera Guerra Mundial. Els mecanismes de defensa davant la nova situació emprats pels jornalers passaren, segons Martínez Soto, no únicament per la reivindicació de millores salarials sinó també per l'assoliment d'altres avantatges de difícil quantificació però que també contribuïen a una major qualitat de vida. Els instruments emprats per donar força a aquestes reivindicacions foren fonamentalment l'acció política i l'agrupament sindical, elements que l'autor destaca al costat de l'estudi de l'evolució dels salaris a l'hora d'entendre millor quina fou la trajectòria dels grups socials populars rurals d'aquest territori del sud-est peninsular.

La segona part del llibre dedicada a l'estudi dels nivells de consum i a l'autoreproducció dels nuclis familiars camperols s'inicia amb un treball de Domínguez Martín sobre els nivells de vida camperols de l'Espanya atlàntica, l'autor hi fa propostes interpretatives prou innovadores com per situar-se seguint les seves pròpies paraules a *«contracorriente de la historiografía agraria tradicional»* (pàg. 287). Així, desfa tòpics quan discuteix la

tesi tradicional que presenta l'agricultura atlàntica espanyola com molt centrada en l'autoconsum fins èpoques relativament recents tot demostrant que bona part dels productes que es creia destinats a l'autoconsum acabaven sent comercialitzats. D'altra banda, estableix una jerarquia regional pel que fa als nivells de vida camperols, ja que no és possible crear marcs homogenis d'anàlisi entre, posem per cas, Galícia i el País Basc marítim. Finalment, enllesteix la feina demostrant que a la zona estudiada durant la segona meitat del segle XIX es produí un procés de «propietarització» d'una part dels petits pagesos, la qual cosa aniria en sentit contrari de la vella tesi marxista que relacionava directament mercantilització i triomf del model de relacions capitalistes amb un increment de la proletarització.

D'altra banda, Colomé, Sagner i Vicedo plantegen un model aplicat a l'estudi de les condicions de reproducció de les unitats familiars camperoles catalanes de mitjan segle XIX que, com bé destaquen ells mateixos, no pretén abastar la complexitat causal que podria explicar de manera exhaustiva aquestes condicions de reproducció. En tot cas, se centren en el paper jugat per les terres posseïdes en propietat per les famílies pageses a l'hora de proporcionar els recursos necessaris i, per tant, el nivell de vida que podien assolir els habitants del nucli familiar agrari. L'estudi s'aplica a tres comarques concretes: el Baix Empordà, el Segrià i el Penedès i, alhora, es recorre a l'anàlisi a nivell local a través dels municipis de Monells (Alt Empordà) i Gelida (Alt Penedès). Els autors posen en relació tres variables: les pautes de consum domèstic, l'ingrés brut anual i les despeses d'explotació i les detraccions per renda i fiscalitat, i constaten que malgrat els efectes beneficiosos que els processos d'especialització de cultius podien ocasionar (cas per exemple del Penedès) a mitjan segle XIX, les reduïdes dimensions dels patrimonis familiars limitaven molt la capacitat d'autoreproducció de les UFC (unitats familiars camperoles) catalanes. Aquest fet suposava la necessitat de cercar altres ingressos mitjançant l'arrendament de terres, la reducció del consum, el recurs al crèdit, la pràctica de l'agricultura i la ramaderia de subsistència o el treball assalariat fora del nucli familiar.

La tercera part del llibre titulada genèricament «salud y estatura» inclou en primer lloc el treball «Infancia, mortalidad y niveles de vida en la España interior. Siglos XIX y XX» a càrrec de Sanz Gimeno i Ramiro Fariñas. Es tracta d'un estudi basat fonamentalment en dades de localitats eminentment rurals de les províncies de Madrid, Guadalajara, Toledo i Càceres que cerca l'anàlisi de la causalitat de la mortalitat infantil al llarg dels darrers dos segles. Els autors relacionen l'evolució dels índexs de mortalitat entre la població infantil dels nuclis rurals i els canvis que s'anaren produint en el nivell de vida i les condicions sanitàries de la població. Així, constaten que la mortalitat infantil fou molt elevada fins mitjan segle XIX, moment en què detecten un empitjorament notable d'aquest indicador demogràfic estretament associat a un deteriorament general de les condicions de vida. No serà fins 1870 quan es produirà un canvi de tendència en el qual influirà per damunt de tot la millora en l'alimentació i posteriorment, sobretot a partir de les primeres dècades del segle XX, el perfeccionament de les mesures higièniques, les relacionades amb la cura maternal i alguns descobriments mèdics. Malgrat tot, els autors són taxatius en afirmar que «*en lo que respecta a los menores de un año, las mejoras no se producen hasta después de la Guerra Civil*» (pàg. 401). En conjunt, destaquen que en l'estudi de la relació existent entre nivell de vida i mortalitat són decisius els factors econòmics però, alhora, els de caràcter social i sanitari s'ha vingut demostrant que poden esdevenir els més importants a l'hora d'investigar l'evolució de la mortalitat infantil i juvenil.

El segon treball inclòs a aquesta tercera part és el de Martínez Carrión i Pérez Castejón titulat «Creciendo con desigualdad. Niveles de vida biológicos en la España rural

mediterrànea desde 1840». Partint essencialment d'un indicador —l'evolució de l'alçada dels adults—, els autors han intentat explorar si hi va haver canvis —en sentit positiu o en negatiu— pel que fa al nivell de vida de la població rural durant un període històric marcat pel triomf del model socioeconòmic capitalista. Resulta especialment interessant l'establiment per part dels autors d'un marc comparatiu entre els àmbits rural i urbà per copsar les seves similituds i les seves divergències. Les conclusions a què arriben apunten a l'existència d'una multicausalitat, pel que fa a l'evolució de la talla física a les zones rurals, basada en l'existència de cicles i de desigualtats relacionats amb l'alimentació, la incidència de les malalties, els diferents nivells d'ingressos, la intensitat del treball, la ineficàcia de les polítiques públiques de caire assistencial, les deficiències quant a la distribució dels recursos alimentaris i educacionals i els condicionants ambientals. Martínez Carrión i Pérez Castejón apunten també que la disminució observable de l'alçada dels efectius humans durant la fase de consolidació de les relacions capitalistes a Espanya resulta del tot coherent amb el que s'ha observat a altres països, sobretot a partir del moment en què una bona colla d'estudis d'aquests darrers anys han negat la tesi clàssica de l'excepcionalitat i de l'endarreriment del món rural espanyol dels segles xix i primera meitat del xx.

Al seu torn, Gloria Quiroga Valle, en un estudi titulat «Estaturo y condiciones materiales de vida en el mundo rural español (1893-1954)», insisteix en l'ús del mateix indicador utilitzat en el treball anterior a l'hora d'apropar-se al coneixement de l'evolució del nivell de vida de l'Espanya rural entre les acaballes del segle xix i els anys cinquanta del xx. L'autora destaca, però, una diferència essencial entre el que succeí als països que s'industrialitzaren primer i el cas espanyol, ja que en aquells la talla física dels habitants del camp fou més gran que la dels de les ciutats industrials. En canvi, a Espanya, almenys durant la primera meitat del segle xx, els habitants de les ciutats tenien una alçada superior als del món rural. Aquest fet la porta a concloure que el procés s'assembla força al que també ha succeït als països en vies de desenvolupament, on les millors condicions sanitàries i els ingressos més elevats han afavorit un diferencial favorable al món urbà pel que fa a la qualitat de vida. D'altra banda, afirma que les dades del cas espanyol semblen apuntar que el procés de modernització econòmica no hauria tingut uns costos tan elevats en termes de benestar social.

La darrera part del llibre inclou els treballs de Borrás Llop i de Sarasúa García, ambdós centrats en la problemàtica de la població infantil. El primer fa referència a la incorporació al món del treball per part de nens i nenes a les zones rurals espanyoles entre mitjan segle xix i 1936. Malgrat que l'autor reconeix que encara cal avançar molt en aquest camp d'estudi i que ell s'ha limitat a confeccionar una mena d'aproximació de caire genèric al tema, estem davant d'un treball molt sòlid que manifesta el seu deute amb la microhistòria la qual cosa té el seu mèrit enmig d'una professió que tant en l'àmbit de la investigació com en el de la docència ha tendit excessivament a obviar les aportacions de caire local. En conjunt, Borrás Llop identifica el treball infantil com un dels elements bàsics a l'hora d'assolir uns determinats nivells de vida i de subsistència dels nuclis familiars agraris. Aquest fet hauria afectat de manera desigual a la població infantil segons els usos i costums de cada territori, les condicions de reproducció dels grups domèstics, els diferents tipus i sistemes de cultius i els rols de gènere, entre altres factors. Un indicador prou fiable de la incidència del treball infantil hauria estat el seguiment dels índexs d'absentisme i d'abandonament escolar prematur. Al seu torn, el paper jugat per les autoritats estatals, oscil·lant entre l'intervencionisme i el conservadorisme, propicià durant força temps la vigència de calendaris escolars flexibles a fi i efecte d'atendre «*las urgentes ocupaciones del campo*»

(pàg. 540) i poder garantir la disponibilitat d'una mà d'obra útil i de baix cost. Ni tan sols en data tan tardana com el 1923, quan s'amplià l'escolarització fins els 14 anys, s'adoptaren mesures legislatives per assegurar l'assistència obligatòria als centres educatius. No seria fins la Segona República quan s'aprovarien noves lleis per a regular el treball de les dones i els nens.

Finalment, Carmen Sarasúa analitza l'accés a l'educació per part de la població rural infantil a l'Espanya del segle XIX. La desigualtat pel que fa als recursos educatius disponibles segons es tractés de nenes o de nens constitueix l'eix central del treball. Malgrat l'existència d'aquestes diferències de gènere Sarasúa constata, a més, el fort endarreriment general que l'educació patí a l'Espanya del segle XIX i discrepa obertament de plantejaments que han intentat capgirar aquesta visió del marc educatiu espanyol del vuit-cents a partir de postulats manllevats del camp de l'economia neoclàssica. Els principals retrets que Sarasúa fa a aquest corrent interpretatiu es basen en destacar que l'impuls escolaritzador del segle XIX obeí sobretot a criteris d'adoctrinament social i nacional més que no pas a preparar futurs professionals. D'altra banda, reivindica la necessitat d'estudiar els processos d'escolarització no únicament segons la seva contribució al creixement econòmic, sinó també tenint en compte altres elements com ara com es reparteix socialment aquesta escolarització, per què històricament aquest repartiment ha estat tan desequilibrat i quins efectes ha provocat aquesta desigualtat en les persones. Partint d'aquestes premisses arriba a constatar que la desigualtat en l'accés a l'educació per part de nenes i nens no tingué un origen monocausal. Factors com la classe social i la regió de procedència marcaren també molt la pauta juntament amb el que defineix com «*la importancia central de la financiación pública de la escuela*» (pàg. 607), ja que els ajuntaments, en finançar preferentment les escoles rurals de nens, possibilitaven l'accés d'aquests a l'educació tot i que no disposessin de recursos però deixaven fora les nenes. Fou llavors quan els pares hagueren de sufragar en part l'escolarització de les seves filles davant l'inexistent o insuficient finançament municipal i no ho feren amb la intenció de preparar-les professionalment, com s'ha apuntat des d'aquells que defensen que l'escadusser nivell d'escolarització de les nenes a l'Espanya del segle XIX obeeix a la baixa taxa d'activitat femenina. Les nenes eren enviades a l'escola fonamentalment a aprendre «*los deberes de su sexo*» (pàg. 608), a llegir una mica i a inculcar-los els valors religiosos. Això explicaria, com diu Sarasúa, l'existència d'una molt feble correlació entre escolarització i alfabetització en el cas de les nenes. És en aquest sentit que l'escola complia la seva funció com un mecanisme més d'una societat profundament discriminadora per raons de gènere que deixava caure damunt de l'element femení, ja des de la infància, allò que Gerda Lerner ha definit com el doble component de discriminació que històricament han patit les dones: la de gènere i la de classe.

En resum i pel que fa al conjunt dels treballs ressenyats, es pot dir que ja hi comença a haver força història social sobre aquests temes però, al nostre entendre, en àmbits molt concrets encara hi ha un cert abús pel que fa a la quantificació i a l'ús de models apriorístics que no sempre reflecteixen prou bé els fenòmens que es pretenen estudiar. D'altra banda, tots o gairebé tots els autors del volum s'apunten sense discrepància a la tesi de la no-existència del *atraso agrario*. Aquest fet, com és obvi, condiciona en molts casos els resultats finals de la investigació. L'observació resulta pertinent sobretot si tenim en compte que el debat entre els defensors i els detractors de l'esmentada tesi segueix ben obert com així ho demostren alguns plantejaments recollits a la revista *Historia Agraria* (número 28 de desembre de 2002) o la síntesi publicada al butlletí de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, *Mestall* (número 13 de juny

de 2003). Aquest és un aspecte de la qüestió que per la seva importància cal esmentar, tot i que no pugui ser interpretat com una crítica a un conjunt de treballs ben travats i sòlidament documentats que tots junts configuren una obra col·lectiva de referència i d'una extraordinària qualitat científica.

ANTONI SAUMELL SOLER